

УДК 82-31:821.161.2

ББК 83.3

МІФОПОЕТИЧНИЙ ХРОНОТОП ЯК ЗМІСТОВА КАТЕГОРІЯ ТВОРІВ ПРО ІСТОРІЮ РОДУ

Н. М. Ткачик

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380 (0342)59-60-74*

Статтю присвячено дослідженню теоретичних аспектів хронотопу у міфопоетичних творах, де розгортається історія роду: визначено ключові просторові домінанти; розкрито специфіку художнього часу; окреслено механізми впливу окремого міфопоетичного мотиву на специфіку хронотопу.

Ключові слова: *міф, міфопоетика, текст, мотив, історія роду, композиція, хронотоп.*

У міфологіях багатьох етносів колується споріднені за сюжетом та смисловим наповненням інваріанти міфопоетичних мотивів-універсалій (світовий потоп, двійництво, учитель та учень, ініціаційна подорож та ін.), які, акумулюючи схеми основних паттернів людської поведінки, через етногенетичну пам'ять передають культурне надбання колективного підсвідомого.

На архетипному наповненні міфологічних сюжетів та їхньому спільному семантичному ядрі у різних культурах наголошували Джозеф Кемпбелл (мотив подорожі героя), Роберт Грейвс (лунарний мотив Білої богині, Клаудіо Наранхо (темна ніч душі), Отто Ранк (мотив чудесного народження героя) та ін. Міфологи акцентували насамперед на "психоматричному" плані сюжету, який завуальовано передає психологічні установки героя.

Універсальна культурна глибинність міфологічних сюжетів, охоплення ними всіх найважливіших сфер людського життя і пояснюють їх подальшу полівалентність та валідність у фольклорних, а пізніше – у художніх текстах. Поняття мотиву розглядаємо у світлі літературознавчо-семіотичних студій Сергія Неклюдова як "ембріональну форму сюжету" [8], тобто структуруючий (у тематичному та композиційному планах) чинник художнього твору.

Концепція міфосюжетів як відвертого вираження найважливіших психічних ситуацій та лібідозної реалізації (Фрейд) не до кінця пояснила механізми виникнення ідентичних за семантикою (хоча формально інваріантних) міфів багатьох народів. На питання про спільне поле міфологічних сюжетів різних етносів пролила світло доктрина Карла-

Густава Юнга про колективне підсвідоме, яке включає у себе “зміст і образи поведінки, які *cum grano salis* є повсюдно і у всіх індивідів одними і тими ж” [15, с.134], що й пояснює факт перманентної свідомої (запозичення, інтерпретація) чи несвідомої (імітація) рецепції ключових, універсально-культурних мотивів авторами як класично-канонічної, так і постмодерної літератури.

Саме методологія мотивного аналізу, на думку дослідниці філософського роману ХХ ст. Валентини Герасимчук, допомагає “з’ясувати смисли тих філософських проєкцій автора, довільне “символічне” значення яких виходить за межі вербалізованого тексту” [3, с.128]. За одиницю мотивного аналізу, розробленого Борисом Гаспаровим на ґрунті структурної поетики Юрія Лотмана, береться мотив, який, повторюючись, варіюючись і переплітаючись із іншими мотивами, урухомлює т.зв. “мотивну плазму” тексту [2, с.337]. Чи не найпоширенішим мотивом міфопоетичних творів є мотив історії роду, що очевидно пов’язано із його напередзаданою змістовою кількплощинністю: історія приватного роду, універсальна історія людства та ін.

Значною мірою мотив сам “наперед обумовлює” такі особливості хронотопу, які б створювали найсприятливіші умови для розгортання тієї чи іншої історії. Окремий мотив “обирає” окремі ключові просторові концепти та визначає природу художнього часу (лінійну або ж циклічну). Так, скажімо, просторова побудова міфопоетичних сімейних романів вимагає певної структуризації з огляду на відправну точку – родинний дім, поселення, місто, які насичені значенням “свого, обжитого, сакрального” на противагу “чужому, ворожому, профанному” (куди переважно відправляються герої).

Семіозис простору неодноразово ставав предметом наукових розвідок Мірча Еліаде, Наталії Лисюк, Юрія Лотмана, Володимира Топорова та ін. Структурування міфопростору моделюється за поземною та доземною осями, в точці перетину яких (*sacrum*) знаходиться центр Світу (Пуп землі). Вертикальна фокалізація художньої дійсності у міфоцентричному творі досягається через такі просторові образи, як Світове дерево (*Arbog mundi*), Світова гора (*Axis mundi*), Світова драбина та ін., які єднають “триповерхову” структуру світобудови: небо – земля – підземелля. Власне у більшості сімейних романів з міфопоетичною домінантою¹ за прообраз центру Світу (Пуп землі) служить родинний дім або ж родинне обійстя.

¹ У прозових творах ХХ-го ст. мотив історії роду своєрідно трансформується в низці творів: сімейна хроніка «Будденброки» Томаса Манна, романний цикл про Йокнапатофу Уільяма Фолкнера, «Сто років самотності» Габрієля Гарсія Маркеса, «Правік та інші часи» Ольги Токарчук, «Прощальне зітхання мавра» Салмана Рузвільді, «Медея та її діти» Людмили Улицької та ін. В українській літературі останніх декад ХХ-го ст. даний мотив проступає у таких творах, як «Листя землі» Володимира Дрозда, «Дім на горі» та «Тіні зникомі» Валерія Шевчука, «Кров по соломі» В’ячеслава Медведя, «Інфекція» Степана Процюка, «НепрОсті» Тараса Прохаська, «Сталінка» Олеся Ульяненка, «Літо Мілени» Софії Андрухович та ін.

Архетипний образ дому виступає двійником роду, продовженням тіла людини, яка у ньому мешкає. Відповідно сімейний дім є уособленням цілісності роду та віддзеркаленням історії поколінь. Тому у міфопоетичних “сімейних” творах дім є не менш мінливим і змінним, ніж сам рід. Дім виступає універсальним представником роду, який вимагає до себе відповідної уваги та пошани, адже уособлює пам’ять поколінь. Не даремно у типологічно близьких “магічних” романах Маркеса та Рушді дім роду Урсулі і Хосе Буендіа («Сто років самотності») та Авраама і Аврори да Гама-Зогойбі («Останнє зітхання мавра») розбудовуються, змінюють форму та осучаснюються паралельно із збільшенням та оновленням самого роду, а також занепадають із присмерком останнього покоління. У романі опального Рушді пакистанська вілла на острові Кабрал навіть має власне ім’я – «Елефанта», що свідчить про її повноцінну персонажну роль та характер. Скажімо, у пік ворогування між сім’ями Лобу і Менезиш, що проживають у домі, сама «Елефанта» (втілення роду) по-своєму реагувала на ці події: “...варто було піднести руку до стіни, килима, шафи, як проскакувала іскра – скільки ворожої енергії в них накопичилося; інші місця в домі були так сильно наелектризовані, що там волосся у людини ставало дибки. (...) Проте поволі все заспокоїлося, спокій і тиша потихенько знову запанували у домі” [11].

Із розгортанням родинної історії також тісно пов’язаний мотив пам’яті роду, який еманується в інваріантний просторовий образ Світової осі. Дослідники цього міфологічного образу та його аломорфів (Світове дерево, Світова Драбина, Світова Гора і т. п.) – Мірча Еліаде, Валерій Євсюков, Нортроп Фрай та ін. сходяться на тому, що обіч Світової осі протікають космогонічні та есхатологічні події, адже це – сакральний локус. Саме тому родинне обійстя у сімейних міфопоетичних творах часто розташоване на горі (узвишшя на острові Кабрал у романі «Останнє зітхання мавра» Салмана Рушді, Ялівець у «НепрОстих» Тараса Прохаська, гора у повісті «Дім на горі» Валерія Шевчука).

Також роль Світової осі може виконувати Священне дерево на родинному обійсті, яке, як і образ родинного дому, наповнене смыслом етногенетичної пам’яті (вектор в минуле роду) та водночас плодючості (вектор в майбутнє роду), тобто виступає оберегом роду. Так каштан як аломорф Світового дерева (*Arbor mundi* Ігдрасіль (зоодерево), китайське дерево Сюнь ті н.) на обійсті Буендіа уособлює пам’ять роду, тому саме до цього дерева прив’яжуть напівзбожеволілого прапредка Хосе Аркадіо («Сто років самотності» Габріеля Маркеса). Скажімо, у романі «НепрОсті» Тараса Прохаська функцію Світової осі виконують самі Карпати, в яких розташовано Ялівець. А прапредок, дід Анни-Стефанії по материній лінії, посередині невеличкого саду закопує стовп, що виступає зменшеною моделлю *Axis mundi*.

Чи не найкласичнішим в плані структурування художнього простору за законами міфопоетики видається роман польської авторки Оль-

ги Токарчук «Правік та інші часи», в якому розгортається кількопоколіннева історія сімейств Боских і Небеских. Правік, невеличке селище, де мешкають герої, знаходиться в центрі всесвіту на Храбонщовій гірці (вказівка на структурування горизонтальних та вертикальних просторових площин за законами міфопоетики). Більше того, письменниця чітко окреслює межі Правіка, вдаючись до алузій з біблійним Едемом і водночас іронічно – до польських *genius loci*: північна межа Правіка (дорога Ташів – Кельце під опікою архангела Рафаїла); південна межа (містечко Єшкотль під патронатом арх. Гавриїла); західна межа (поля пароха, які охороняє арх. Михаїл); на сході протікає ріка Бялка.

Одна із центральних міфологічних опозицій “сакральне – профанне” базується на наявності чи відсутності в певному локусі епіфанії, Божої еманациї, що й детермінує відповідну поведінку людей. У міфопоетичних творах сімейного циклу “сакральне”, зрозуміло, корелює з родинним простором. Натомість “профанне”, яким маркований чужий, далекий необжитий простір, дуже своєрідно проявляється у сімейних міфопоетичних творах: воно поступово проникає, накладається на родинний сакрум, профануючи його.

Якщо у творах з лінійно-історичним хронотопом сакральне і профанне у просторовому плані розташовані дистанційовано (герой вирушає зі свого простору, долає велику відстань, потрапляючи у чужий і ворожий, профанний локус, де проходить ініціацію, тоді повертається назад до родинного сакруму), то у міфопоетичній прозі сімейної тематики і сакральне, і профанне “прив’язані” до центрального “родинного” простору, що і зумовлює замикання такого простору на собі, вічне повернення героїв до першовитоків. У сюжетному плані подібне замикання вирішується через мотив занепаду, виродження роду.

Власне тематичною домінантою монографії І-Лінг Ру «Сімейней роман. До жанрового визначення» («The Family Novel. Toward a Generic Definition») виступає “занепад роду”, причім авторка відзначає все частіше звернення авторів “династійних” творів саме до міфологічних парадигм [9, с.300], що, на нашу думку, є закономірним у відблиску “тотальної міфологізації” мистецтва ХХ-го ст. (за Томасом Манном) та загальної “експансії міфу в культуру” (за Єлеазаром Мелетинським).

Окремих специфічних трансформацій зазнає і художній час у міфопоетичних творах “сімейного” плану. Цей час має нелінійну циклічну структуру, яка замикається сама на собі, тим самим практично унеможлиблюючи хронологічне відчитування подій. Описувані в міфі події утворюють, на думку Леві-Строса, “постійну структуру”, яка “одночасно належить до минулого, теперішнього і майбутнього” [6, с.198]. Тому “постійна структура” творів із мотивом історії роду, не зважаючи на її позірну сюжетну розхристаність та багаточисельну персонажність, являє собою не ризомну композиційність (як видається на перший погляд), а монолітну одинарну системність. Йдеться про одну історію чо-

ловіка і жінки (із алюзією на першопредків Адама та Єву), яка розказується автором у одному творі по кілька разів – на прикладі різних персонажів. Тим самим імітується динаміка роду.

Урухомлює коловий час романів сімейної тематики саме міфологічний закон тотожності ізоморфів. Як зазначає Юрій Лотман, “згадувані на різних рівнях циклічної міфологічної системи персонажі і предмети є різноманітні власні імена одного” [7, с.208]. Оці “різноманітні власні імена” і створюють ілюзію поступального розвитку роду, натомість повторюваність однакових сюжетних елементів на прикладі різних персонажів унаочнює циклічність міфопоетичного часу у романі.

Саме міфологічний закон тотожності ізоморфів, тісно пов’язаний із періодичними ключовими сюжетними елементами (див. у таблицю вкінці статті), на нашу думку, і урухомлює міфопоетичний час у сімейних романах. При подібному творенні художньої дійсності відбуваються процеси дуже схожі на механізми сну. У сновидіннях часто здійснюється образне “згущення”. Натомість в “родинних” романах із міфологічною парадигмою художнього світу відбувається, на нашу думку, зворотній процес: так зване згущене “колективне обличчя” (суміщення кількох ідентифікованих) розбивається на кілька персонажних. Подібно і злиття кількох ситуацій в одну (аглотинація) під час сну (за Фрейдом) [13, с.236], обернено протилежне “розбиванню” одного паттерну, моделі поведінки героя “сімейного” роману на кілька тотожних у міфологічній свідомості. Отже йдеться про процеси, протилежні до згущення, йдеться про “нарощування” імітованих часових пластів на одному архаїчному часі праісторії першопредків у романах родинної тематики.

	рід	образ світу (imago mundi), пун землі	Світова вісь (Axis mundi)	циклічні сюжетні елементи
Роман «НепрОсті» (2002), Тарас Прохасько	чотири покоління Анни, Франца та Себастьяна	Ялівець	гори Карпати	циклічне народження та помирання чотирьох Анн
Повість-преамбула до роману-балади «Дім на горі» (1983), Валерій Шевчук	сімейна циклічна хроніка жінок Дому на горі	дім на горі в безіменному поселенні	кам’яниста гора	циклічний приліт пернатих чоловіків-дженджуриків; прихід “знизу” чоловіків, які просять води; по-вернення до Дому на горі хлопців-блукальців
Роман «Сто років самотності» (1967), Габріель Гарсія Маркес	сімейна сага Буендіа	Макондо	каштан на подвір’ї обійстя	циклічні приїзди Мелькіадеса, народження численних Хосе Аркадіо та Хосе Ауреліано
Роман «Прощальне зітхання мавра» (1995), Салман Рушді	рід Гама-Зогайбі	вілла «Елефанта» на острові Кабрал	пагорб на острові Кабрал	циклічні прокляття у роді, удвічі пришвидшеність часу життя Мавра (проживання року за два)
Повість «Правік та інші часи» (1996), Ольга Токарчук	історія трьох поколінь родин Боських і Небеских	Правік	Храбонцова гірка в центрі Правіку	циклічні з’яви ангелів і Бога у ключові моменти, періодичні війни та схожі події

Дилогія «Листя землі: книга доль і днів минутих» (1992), Володимир Дрозд	мешканці Пакуля як псевдородина	Пакуль	Дерево життя	циклічне повернення героїв із “далеких світів” у Пакуль
Роман «Книга плачів» (1993), Микола Закусило	Рід Сахринів	антипростір апокаліптичної Кошцівки		циклічне перетворення різних героїв у тотемних тварин
Сага про Йокнапатофу (романи «Сарторіс», «Шум і лють», «Світло в серпні» та ін.), Ульям Фолкнер	історія сімейних кланів Сарторіс, Компсон, Бандрені, Маккасліні	Йокнапатофа		циклічний занепад і зліт роду, ідентичні події, що повторюються по через покоління

У вищенаведеній таблиці здійснено спробу вивести спільну матрицю міфопоетичного хронотопу як змістової категорії у творах з розгорненою історією роду. Такий хронотоп характеризується низкою визначальних ознак: родинний дім як відправна просторова точка, родинний простір як *imago mundi* (образ світу), атрибутивність образу Світової осі біля сімейного обійстя, наявність циклічних сюжетних елементів, які “народжують” коловий нелінійний художній час історії роду (перманентні народження і смерті представників роду урухомлюють часову параболу і апелюють до “фрейзерівського” міфу про вмираюче та воскресаюче божество). Проте імітація міфопоетичного хронотопу є лише засобом досягнення художнього ефекту міфу у літературному творі, в той час як визначальним і беззаперечним чинником є міф як спосіб художнього мислення та осмислення дійсності.

Література

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. Бахтин. – М.: Худ. лит., 1975. – 502 с.
2. Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования [Электронный ресурс] / Борис Гаспаров. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 352 с. – Режим доступа: yanko.lib.ru/books/lit/1=1.pdf
3. Герасимчук В.А. Філософський роман ХХ століття. Специфіка тексту / В. А. Герасимчук. – К.: ПАРАПАН, 2007. – 392 с.
4. Евсюков В.В. Мифы о вселенной / Валерий Владимирович Евсюков. – Академия наук СССР. Сибирское отделение. Серия «Из истории мировой культуры». Отв. ред. д-р ист. наук В.Е.Ларичев, Новосибирск, Издательство «Наука», Сибирское отделение, 1988. – 376 с.
5. Еліаде М. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання; [пер. з нім., фран., англ. Г.Кьорян, В.Сахно] / Мірча Еліаде. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 591 с.
6. Леві-Строс К. Структурна антропологія / Клод Леві-Строс; [пер. з франц. З.Борисюк]. [Вид. 2-е]. – К.: Основи, 2000. – 387 с.

7. Лотман Ю. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М.Лотман. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
8. Неклюдов С.Ю. Мотив и текст / С.Ю.Неклюдов // Язык культуры: семантика и грамматика. К 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923-1996). Отв. ред. С.М.Толстая. – М.: Индрик, 2004. – С. 236-247. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov16.htm>
9. Порохняк Н.Т. Місто як чинник руйнування патріархальних сімейних відносин у романі-сімейній хроніці / Н.Т.Порохняк // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія : Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст. / гол. ред. В.А.Зарва. – Бердянськ: БДПУ, 2010. – Вип. XXIII. – Ч. III. – С. 298-304.
10. Прохасько Т. НепрОсті: [роман] / Тарас Прохасько. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. – 140 с.
11. Рушді С. Прощальний вздох мавра [Електронний ресурс] / Салман Рушді. – Режим доступу: <http://bookz.ru/authors/gubdi-salman/mawr.html>
12. Фрай Н. Архетипний аналіз: теорія мітів / Нортроп Фрай // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.; [за ред. Марії Зубрицької. – 2-е вид., доп.]. – Львів: Літопис, 2001. – С. 142-172.
13. Фрейд З. Толкование сновидений / Зигмунд Фрейд; [вступ. стаття, примечания, словарь Б. Г. Херсонский]. – К.: «Здоров'я», 1998. – 496 с.
14. Шевчук В.О. Вибрані твори: [роман-балада, оповідання] / Валерій Шевчук. – К.: Дніпро, 1989. – 526 с.
15. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного / К.Г.Юнг // Вопросы философии. – 1988. – №1. – С.133-152.

Стаття надійшла до редакційної колегії 14.12.2012 р.

*Рекомендовано до друку докт.філол.наук, професором Хоробом С.І.,
докт.філол.наук, професором Салигою Т.Ю. (Львів)*

MIFOPHOETICAL CHRONOTOPE AS A SEMANTIC CATEGORYWORKS ON THE HISTORY OF THE GENUS

N. Tkachyk

*PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk;
department of Ukrainian literature;
76000, Ivano-Frankivs'k, st. Shevchenko, 57*

The article investigates the theoretical aspects of time-space in mythopoetic novels, where is the story of the genus: defines the key spatial dominant; disclosed specifics of artistic time; outlines mechanisms influence individual mifopoetical motive on specific time-space.

Key words: *myth, mythopoetics, text, motive, history of the genus, composition, artistic time-space.*